

K CHARAKTERISTIKE SPIŠSKÉHO NÁREČOVÉHO OSTROVA POD VIHORLATOM

Štefan Lipták

Na sever neďaleko Sobraniec pod najvyšším vrchom Vihorlatského pohoria — Vihorlatom leží svojrázna dedinka Remetské Hámre. Ide o nárečový ostrov, ktorý sa z užskej oblasti vyčleňuje spišskými prvkami. Cieľom nášho príspevku je upozorniť na súčasný stav nárečia tohto spišského ostrova a sledovať proces jeho ovplyvňovania okolitými nárečiami.

Na základe súčasného stavu nárečia R. Hámrov možno prepokladať, že prišla sem početná skupina obyvateľov zo spišskej nárečovej oblasti. Spišské jazykové prvky ako prvky zložky početnejšej, udávajúcej tón celému spoločenskému životu v dedine sa uplatnili a nepodľahli, resp. podľahli len v minimálnej miere vplyvu zložky menej zastúpenej, domácej,¹ ktorú tu predpokladáme s takým nárečovým typom, aký bol v južnejšie položených obciach Vyš. Remety, Nem. Poruba, Jesenov, Chlivište.

Príliv obyvateľov do R. Hámrov bol podmienený vznikom podniku na výrobu poľnohospodárskeho náradia, najmä rýľov a motýk. Podnikateľ Jozef Roll vybudoval po 1815 okrem tohto podniku ešte ďalšie tri a vysokú pec na okolí Sniny.² Vznik podobných podnikov bol v prvej

¹ Podobný vývoj porovnaj inde, napríklad v slovenských nárečiach v Maďarsku J. Štolc, *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku*, Bratislava 1949, 213 n., 309 n.), v gemerskom nárečí Klenovca na býv. Podkarp. Rusi (Š. Tóbiak, *K charakteristike nárečia presídlencov z Nového Klenovca na zakarpatskej oblasti USSR*, JČ XIV, 1963, 1, 46—56), v nárečí ukrajinského ostrova v Banskom na Zemplíne (autor tohto príspevku, *Banske-ukrajinskyj movnyj ostrivec*, Družno vpered č. 7—8, 1962, 20).

² M. Kunits, *Topographische Beschreibungen des Königreichs Ungarn und seiner einverlebten Provinzen I*, Pest 1824, 233—239, cit. p. J. Novotný, *Vývoj priemyselnej výroby na Slovensku v prvej polovici XIX. storočia*, Bratislava 1961, 67.

Prevádzka podniku v R. Hámroch vyžadovala dostatočné množstvo dreva. Na prácach súvisiacich s ťažbou dreva v okolitých lesoch sa podieľali jednak domáci usadlíci spolu s robotníkmi zo susedných dedín a jednak ďalší prisťahovalci z rôznych oblastí Slovenska a iných etník.⁹ Títo však, pokiaľ tu zostali, splynuli so spišskou väčšinou a nezanechali v jazyku výraznejšie stopy.

Teraz si budeme všímať, aké znaky charakterizujú nárečie ostrova a ktoré ďalšie znaky svedčia o jeho genetickej súvislosti s juhospíšskými nárečiami.

Samohláskový systém nárečia ostrova je zhodný so systémom ostatných východoslovenských nárečí spišských, šarišských, zemplínskych abovských a časti užských (západný okraj). Je trojuholníkový a má spolu päť foném a, e, i, o, u, ktoré sú vždy krátke:

a
e o
i u

V samohláskovom systéme susednej severnej skupiny užských nárečí sú ešte varianty foném *a*, *i*, a to otvorenejšie *ǎ* (menej otvorené ako stredoslov. *ǎ*) a *y*. Samohláskový systém tu vyzerá takto:

a (ǎ)
e o
i (y) u

V južnej a východnej skupine užských nárečí, ktoré nás teraz bezprostredne nezaujímajú, sú pomery v samohláskovom systéme o niečo zložitejšie.

Pri spoluhláskach javí sa rozdiel v tom, že v užských nárečiach ostali stopy po mäkkostnej korelácii, kým v nárečí ostrova ich niet. V rámci spoluhláskového systému ostrov charakterizuje splynutie spoluhlásky *x* s *h* v postavení na začiatku slova a medzi vokálmi (*hlop*, *muha*,

⁹ Osadzovali sa tu Maďari, Nemci, Poliaci, Ukrajinci, Česi, Rumuni. Mnohé priezviská a mená zapísané v pracovných zoznamoch a matrikách z tých čias na to skutočne aj poukazujú. Napr.: *maďarské* — Bor, Čigaš, Fekete, Ilész, Kapošvari, Kiš, Lakatoš, Madaras, Maďar, Mikloš, Naď, Ortuťay, Révay, Rónay, Sabó, Salai, Szechenyi, Söke, Szölösi, Šary, Šugar, Tóth, Török; *nemecké* — Berger, Bermann, Birnstein, Braun, Eizenberger, Foscher, Friedmann, Leitner, Limberger, Melcer, Rauch, Rigler, Roth, Rösell, Schönberger, Štern, Štich, Šubert, Wagner, Weiszberger; *poľské* — Fromek, Hamza, Jusek, Lasak, Mazur, Muszinski, Stropek, Vintoňek, Vrobel, Vrottni, Zaremba; *ukrajinské* — Berbenčuk, Čvoršuk, Dzurjak, Franko, Gapak, Gavulam, Haurila, Holodňak, Ihnatuk, Karpluk, Makar, Maksim, Moskaľ, Medviď, Metruk, Mihajlo, Moldavčuk, Oleksa, Pavluk, Sabak, Stojila, Vasilov; *české* — Barta, Čeh, Dobrovský, Doneček, Hašek, Hitraček, Ilek, Jaroš, Kincel, Kohutek, Kubalek, Nedbal, Nechvatal, Sadílek, Svoboda, Šlechta, Valek, Votruba, Zboril; *rumunské* — Bimba, Besoraba, Bud, Dekola, Dzugota, Gava, Gorcoba, Irgang, Lalen, Magas, Makta, Malleta, Ordan, Papai, Roman, Spindor, Suňitra, Suňoga, Vataha, Zengel ai. Z krstných mien sú to: Anna, Mária, Júlia, Bertalan, Antal, Amália, Gyorgy, Mihály, Erzsébet, Pál, Istrán, János, Lajos, Mór, Hermina, Karolina, Sandor, Ella, Zoltan, Adolf, Móricz, Dezsó, Emma, Bela, László, Sarolta, Regina, Berta, Andor, Ferencz, Ede ai.

orehi); na konci slova je znelé *x* (*ženox, hrax*).¹⁰ Podobne mäkké *š* stvrdlo na *š* (*šňix, šveto, šmix*) a mäkké *ž* stvrdlo na *ž* (*žima, žem, pežeži*).¹¹

Za staršie dlhé *ó* máme v nárečí ostrova krátke *o*, napr. *moj, koň, vol, noš, stol, žolč, koš, post, bop*. Za staršie krátke *o* je *o*, napr. *stoj, zbojník, box, hnoj, vos, loj, soľ, pomoš, narot, pokoj*. Taký stav zmeny *ó > o* máme na Spiši.¹² V zemplínskych a užských nárečiach javí sa však iná situácia. Okrem nárečí sotáckych v severovýchodnom Zemplíne, južných a východných užských nárečí, kde je za pôv. *ó* krátke zúžený vokál *o*, je na ostatnej oblasti vokál *u*, napr. *muj, kuň, vul, nuš, stul*.

Za staršie dlhé *é* máme v ostrove už zhodne s užskými a zemplínskymi nárečiami (sotácke nárečia pri Humennom a južné a východné užské majú krátke zúžený vokál *e*) vokál *i*, napr. *bili, hvizda, mľiko, brižek, vira, papier, ziuka, mišek, viter*. V časti južného Spiša a v západnejšie položených obciach sú znenia s *ie*, napr. *bieli, bida, viera, hriex, ziefka*, ale v Hnilci a Hnilčíku je aj znenie s *i*: *bili, bida, vira, brix, zifka*.¹³ Pomery v Hnilci a Hnilčíku nás upozorňujú, že pri zmene staršieho *é* na *i* v nárečí ostrova nemusí ísť o vplyv okolitých nárečí. Výsledok tejto zmeny, ako aj zmeny *ó > o* funguje v systéme nárečia ostrova zaiste už od jeho vzniku. Ak by totiž boli užské alebo zemplínske nárečia spôsobili zmenu *é > i*, musel by sa tento ich vplyv prejaviť i pri zmene *ó > u*, ktorá na väčšej východnej polovici východoslovenského jazykového územia ide spolu so zmenou *é > i*. Taký vplyv nenašiel a ako sme pozorovali, nárečie ostrova zachováva pri tomto jave voči svojmu okoliu veľmi výrazný konzervativizmus.

Podávame ďalšie zvláštnosti nárečia ostrova:

1. za *ɔ, ɔ* i ako vkladný vokál je spravidla *e*: *posel, kmoter, deska, cesnek, piatek, pisek, mlatek, stromek, blazen, oves, ocet, orel, uhel, cesnek, brižek, veršek, prašek, křižek, hrušek, stranek, šviček*. Pod vplyvom užských nárečí počuť aj *čort, orol, piatok, pisok, zdohla, ocot, harčičok, zamok, žaludok* ai.

2. Konsonant *j* vyskytuje sa aj v prípadoch *dojšol, zajšol, najšol, ujšol, odejšol, vejšci, prejšol, vijšol*. Take podoby sú vo všetkých obciach nárečia hnileckého.¹⁴ Opak je v zneniach *dosc, lutosc, kosc,*

¹⁰ Zemepisné rozšírenie tejto zmeny pozri v mojom príspevku *Geografické rozšírenie zmeny ch > h vo východoslovenských nárečiach*, JČ XIV, 1963, 2, 162—165.

¹¹ Stvrdnutie *š, ž* na *š* uskutočnilo sa pod vplyvom maďarčiny a spravidla je tam, kde splynulo aj *ch* s *h*. Izoglosa týchto dvoch javov však na Spiši a v Above nejde spolu. Porov. Ferd. Buřfa, *Mäkké sykavky vo východoslovenských nárečiach*, JČ XVII, 1966, 1, 37—43.

¹² Iba v Oľšavke a Slatvinke je *kuň, nuš napuj, narut*. Pozri J. Štolc, *Carpatica* I, 201.

¹³ Východnejšie územie s kluknavským nárečím má za staršie dlhé *ó* už labializované *uo* (*vo*), napr. *hvora, skvorka*; za staršie dlhé *é* zase *ie*, napr. *variška, umierac*, kým troška západnejšie sú tvary *mľeko, poleška*. Pozri J. Štolc, *Carpatica* I, 199.

¹⁴ Porov. J. Štolc, *Carpatica* I, 198. V užských nárečiach sme takéto tvary našli v sotáckej obci Koromľa.

koscel, kde v užských nárečiach pred skupinou *sc* konsonat *j* sa vyslovuje (*dojsc, lutojsc, kojsc, kojscil*).

3. Konsonant *f* vyslovuje sa na mieste, kde v užských nárečiach počuť bilabiálne *u*, resp. *u* (predložka): *ofca, stofka, židofka, zifka, cifka, ftorek, fšaži, f ofše, staf* (v už. *ouca, stouka, židouka, ziuka, ciuka, utorok, ušaži, u ouše, stau*).

4. Konsonant *l* vyslovuje sa proti užskému *u* v prípadoch ako *žolč, polni, dluhi* (už. *žouč, pouni, douhi*). Tak aj v zakončení participia *l*-ového *mal, dal, robil, hozil, vizel* (už. *mau, dau, robiu, viziu, xožiu*). V tvare 3. os. sg. préterita pri maskulinách *ňesol, mohol, uceknul, upekol, spadnul* (už. a všeob. zempl. *ňis, mux, ucik, upik, spat*).

5. Prízvuk je ustálený na penultime. V užských nárečiach môže byť na rôznych miestach v slove. Napríklad: *ženà, sarnà, dušà, nohà, trùba, lùka, zàstauka, novinà, pokrèjdočka, vèverička, pekàr, jàrmarok zàporostok*.¹⁵

6. 1. os. sg. zakončená na *-em/-im*: *pišem, šezim, vizim* proti užskej podobe na *-u*: *pišu, šezu, vizu* (okrem typu „voalc-volam“ a pôv. sloviess atematických).

7. 1. os. slovesa byť — *som* znie tu *som*: *robil som, mal som, dal som* proti užskému *mau, žmi, (mi, dau žmi) mi*. 3. os. pl. *zme* proti užskej *zme/me*: *maši zme, daši zme*.

8. Inštr. pl. všetkých substantív s pádovou príponou *-ami*: *zo ženami, s hlopami, z zeckami* proti užskej *-oma*: *zo ženoma, s xlopoma, z zec-koma*.

9. Inštr. sg. fem. so zakončením na *-u*: *s totu dobru ženu*. V užských nárečiach je spojenie *is tou dobrou ženou*.

10. Využívanie 3. os. pl. na vyjadrenie 2. os. pl. (onikanie) proti užskému tvaru s 2. os. pl. (vykanie).

11. Podoba osobných zámen *on, ona, ono, oňi* proti užským podobám *vun, vona, vono, voňi*.

12. Gen.-lok. pl. pri substantívach všetkých rodov má zakončenie na *-ox*, resp. s vkladným vokálom: *ofcox/ovec, hrušcox/hrušek, švič-kox/šviček* proti užskému zakončeniu *-ou*: *oucou, kňiškou, hruškou, švičkou*.

13. Rozčleňovacie číslovky s podobami *dvojo, trojo, štvoro, pejcero*. V užských nárečiach sú podoby *dvomi, tromi, štimi, pejcmi*.

Nárečie Hámrov nezostalo bez vplyvu okolitých nárečí. Vplyv bol daný tým, že obyvatelia zo susedných obcí, najmä Vyš. Rybnice, Vyš. Remet, Nem. Poruby, Chlivíšť, chodili do Hámrov v úradných záležitostiach na matričný úrad alebo za prácou ako lesní robotníci. Rovnako i obyvatelia Hámrov pri rôznych príležitostiach navštevovali nielen tieto

¹⁵ Taký spôsob prízvukovania platí aj v sotáckych nárečiach v severovýchodnom Zemplíne. Pozri J. Liška, *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí*. Turč. sv. Martin 1944, 54—62.

susedné obce, ale aj okresné mesto Sobrance (nákupy, trhy, úrady). Tak sa do nárečia R. Hámrov ako nárečia ovplyvňovaného dostávajú z užských nárečí ako nárečí ovplyvňujúcich predovšetkým také prvky, ktoré sú pre ne najcharakteristickejšie. Tieto sa buď používajú popri prvkoch domácich alebo ich až úplne vytlačajú. Takým spôsobom mení sa samostatný typ spišského nárečia na typ zmiešaného, spišsko-užského nárečia. Proces prechodu zo spišského typu na zmiešaný spišsko-užský typ možno ilustrovať niektorými príkladmi. Napríklad podoby opytovacích zámen *fto, fteri, ftera, ftereho* ustupujú podobám *xto, kotri, kotreho, kotremu* a tak aj *dakotri, dakotra, dakotreho, dakotreho, dakotremu*. Menej sa používa predložka *ku* a miesto nej počuť oveľa viac predložku *gu*, napr. *gu mňa, gu tebe, gu ňemu*.

Popri tvare 1. os. sg. *som* (*prišol som*) počuť aj *mi/m*, napr. *prišol mi, písal mi, dal mi, žem = že som, žebim = aby som*; podobne 3. os. pl. *sme* ustupuje užskej *žme, zme, me*.

Úplne prevládol tvar opytovacieho zámena *co* nad pôvodnejším *čo*, ktorý je na južnom Spiši všeobecný.¹⁶

Nápadná je užská výslovnosť niektorých zdvojených spoluhlások ako *šš, nn: ňišši, višši, drevenni, slamenni*.

Popri podobách *davno, pivnica, židofka, zifka, staf* sú aj podoby *dauno, piuňica, židouka, ziuka, stau* a podobne popri predložke *v* (*f*): *v leše, v sobotu, f piuňici, f posce* sa používa predložka *u*: *u leše, u sobotu, u Hnojnim, u noci, u posce, u Amerike*; predložku *s* (*s ňej, s ňeho*) strieda predložka *iz* (*iz ňej, iz ňeho*).

Pádová prípona dat. sg. mask. *-ovi/-u* ustúpila takmer úplne prípone *-oj*, napr. *gu sinoj, gu fararaj, gu Feroj, muroj, slupoj, Ubrežoj*; v lokáli je tu však proti užským nárečiam (*-oj*) pádová prípona *-u*, napr.: *na oltaru, na koňu, na oku* atď.

V lexike ako všeobecne najcitlivejšej časti jazyka, ktorá sa najrýchlejšie prispôbuje zmenám v živote spoločnosti, sa najviac prejavujú vplyvy z užských nárečí. Na ilustráciu uvedieme aspoň niektoré. Spišské podoby slov ako *statek, vladač, hvarec, rucac, jezina* vystriedali všeobecné užské (zemplínske) *hudoba, birovac, hutorec, metac, valal*. Podobne sa používajú typicky užské slová a výrazy: *šviňa* (spiš. *braf*), *olovranok, lovrancok* (spiš. *olovrant*), *dumac, dumaňe* (spiš. *mišlec, mišleňe*), *xizá* (spiš. *dom*), *hruzi* (spiš. *perši = prsia*), *jutro* (spiš. *utre = zajtra*), *harčok* (spiš. *harenc*), *zeka* (spiš. *voľa*), *zaras* (spiš. *hňet*), *komaňica* (spiš. *trojka, trujka*), *roskladac* (spiš. *rospraviac*), *radňej* (spiš. *ratši*).

Jazykový stav na ostrove pod Vihorlatom je príkladom takého vývinu, aký môžeme pozorovať aj na iných miestach slovenského územia. Možno

¹⁶ V susedných obciach V. Remety, Nem. Poruba, Vyš. Rybnica, Chlivište sa niekedy hovorilo *šo, što*. Dnes i tu povedia len všeob. východoslov. *co*.

preto hovoriť, že tento stav nám do istej miery prispieva k poznaniu vývoja nárečovej diferenciácie na našom území. Ukázať to na niekoľkých príkladoch bolo aj cieľom tohto príspevku.

Jag me dakedi bilí.

Rozprával František Láitner, nar. 4. XI. 1886 v R. Hámroch. Inteligentný rozprávač s bohatými životnými skúsenosťami.

Tu prišol zo Sobraňec, jak še vola — Geroč. On kombinoval totu komunisticku stranu. No dobre, ta i Feroj coš nakazal tam. Mal novini komunisticke doňejsc tu a tu mali še rošširic. A na ten čas Geroča zlapali. Najšli kolo něho atresu moju aj jednix druhix. No nič. Tu rano ja še zbiral do roboti, pridu tu dvomi detektivi. Že či tu Lajtner biva. Tu! Ta žebim prišol na laktaňu. A hlapčisko, Fero, tam spal. Niž, ľem žebim prišol na laktaňu. Ja hutorim: „Ta němožem isc, bo mňe treba do prací isc.“ „Ta prižece hňet“ — kažu. Ta i ja pošol, aľe na ten čas Geroč povezel, že to ně mňe mal dac tote novini, aľe Feroj, sinoj mojemu.

Tak mňe ohabili a prišli tu za ňim a on ešče spal a rano ta že, ja aňi něznam o ničim, ľem ras priže Fero tam, ta kaže: „Pitaju ode mňe komunisticke novini“.

No nič. A mňe kažu, žebim išol domu. No i ja pomali izem. Tam prizem ku kancelarňi, dolu, ta i tam še mi pitaju hlopi, že nač som bul na laktaňi. Kažem: „Ta aňi sam něznam. Nič mi aňi něhutoreli, aňi nič, ľem me poslaľi domu“. No a zakľa ja dojšol gu kancelarňi tam z jamí hore, zaras gu koscelu, a Fero ľem jakoš zmiznul. Uceknul. Tam na laktaňi, tam šandare spali. Maľi luški. Ta i tak Fero uceknul jim jakoš stamac. Ta oňi ho lapaľi — povezel bi Valčak Janko stari — jak za ňim beželi na bicigľu a vun skrucil jag vizel že bida, ta skrucil do jarku a tak do krakox a voňi uš na bicigľox němohľi, bo jarek široki, voda, ta ostaľi. No a tak potim prišli za mnu, zdohoňili me. že? Pri kancelarňi. Tam hlopi buľi, ta še mi pitaju, nač me vozili tam na laktaňu. A ja kažem, že něznam nič, o ničim.

Na laktaňi uš postavali. Geroč tam bul poviazani z lanckami a tam ľežel na žemi jak pes kolo stola. Aji gver višel kolo něho tam takoj prosto šandara jak mal lušku tam, že ket bi daco robil, ta mal gver takoj u rukox, šandar. No i nič. Prizem dnuka. Ta stojim a coška mi hutoreľ on po maďarski a ja mu něotpovidal takoj frišno, bo som aňi něrozumel, že co hutoreľ. A on takoj vicaľnul po pisku, na jeden bok, druhí, ulapil za vlasí a trepe do sceni. Megaj, kaže na mňe — žebim počekaľ, co buže. No nič. Zabraľi zme še, išľi vonka. Ta mňe naprec sebe. A tam na boku drevotňu maľi tak das dvacec kroki ot laktaňi daľej, ta do drevotňi. A tak ulapili, bi! No nič. Biju. Potim me povjazali, ruki, a tak tazi daľej paľicu a tak me kuľali po žemi a bilí s paľicami. No naj vas fras trime! A do ustox mi napxali rendox, žebim němox kričec.

Na ostatku som mal sut u Užhoroze. Jak še pravo skončilo, domu. I tak potim obnovili toto, bo šandare maľi viskočic zo službi von. Obnovili natelo, prišlo, com druhiras hozil na sut. Tam doplacil dvacec pengi. A co mi nahrešil ten suca. To fšelíjak hrešil, aš som něznam slovo povezec. Naj ho fras trime. Taj nabiľi, eščim zaplacil dvacec pengi. A tak som vihral pravo z ňima. A, bo bi jix guta pobila šickix...